

Роберт ХОДЕЛ*
Универзитет у Хамбургу

Оригинални научни рад
Примљен: 9. 11. 2023.
Прихваћен: 29. 2. 2024.

САРКАЗАМ БОРЕ СТАНКОВИЋА

Станковићево дело се може поделити у три фазе. У првој фази он пише чулно-меланхоличне љубавне приповетке које се одигравају на простору Врања: *Из старог јеванђеља* (1899), *Стари дани* (1902), *Коштана* (1900). У другој фази, која почиње са збирком прича *Из мога краја* (1904–1907), продубљује се осуда социјалне беде, која провејава већ и у збирци *Божеји људи* (1902). Како роман *Нечиста крв* тако и незавршени роман *Газда Младен*, као и позоришни комад *Таиана*, које је Станковић почео писати у првој фази, а завршава их или их макар делимично објављује у другој фази, тематски су на прелазу између прве и друге фазе, због тога што се у њима мотив неостварене љубави повезује са израженом критиком патријархалних односа. Другој фази се, такође, могу приписати приповетке из циклуса *Моји знанци* (1906–1909), које за живота нису никада биле објављене, и у којима Станковић сценографију и простор радње пребацује из Врања у Београд у којима први пут уноси децидиран сатиричан, полемичко-саркастичан тон, који је нпр. у „Гос'н Таса” усмерен против каријеризма једног чиновника. Ово сатирично усмерење постаје доминантно у трећој фази, која обухвата сабране текстове *Под окупацијом* (1917–1922). Станковићева критичка оштрица се при томе концентрише на ратне профитере који се издају за велике патриоте.

Кључне речи: сарказам, *Моји знанци*, *Под окупацијом*, полемички глас приповедача.

Станковић је познат као аутор који људске емоције – љубав, саосећање, тугу, страх – представља на такав начин да се оне при читању непосредно осећају. Ова емоционалност која се у књижевности сасвим ретко постиже подразумева да приповедач улази у ликове и не дозвољава успостављање менталне дистанце према њима, као што је то случај код чисто извештајног, иронијског или сатиричног говора. То, међутим, не значи да његови рани радови не показују социјалнокритичку димензију, али та критика остаје ипак подређена приказу унутрашњег, емоционалног света ликова. Што се Станковић дуже бави својим занатом све више се емоционални свет његових ликова повлачи у позадину, а све јасније се појављује критика друштва, а тиме и ње-

* Robert.hodel@uni-hamburg.de

гов сопствени приповедачки глас. Овај глас, који се највећим делом односи на касније стварање, врло често је „саркастичан”, тј. обележен је *заједљивим* изругивањем (уп. грч. *σάρξ*: месо).

Прва приповетка, у којој одзвања овај саркастични тон који је карактеристичан за његово касније дело, јесте „Наза” (из циклуса *Из мога краја*), објављена већ 1900. у *Полицијском гласнику*. Додуше, овде се сарказам ограничава само на неколико реченица.

„Наза”: Иако је деспот Газда Арса силовао своју слушкињу Софку, срамота не пада на њега, већ на трудницу. Софкина мајка Наза зато чини све да Софка абортира. Када њене биљне мешавине нису имале ефекта, ставила је даску оптерећену камењем на стомак труднице. Софка не преживљава процедуру. Након Арсине изненадне смрти, Наза жели да се освети мучитељу своје ћерке покушавајући да изнесе његов леш пред псе, али бива откривена у свом подухвату и бачена у затвор. Приповетка се завршава раскошном сахраном силоватеља. У овом завршном акорду се назире први пут онај полемички тон који ће бити карактеристичан за каснијег Станковића: „Пратња била сјајна. Сва варош. Сви свештеници. И чираци, рипиде. Чак и деца из школе била. Носили га дуго, дуго кроз варош, поред сваког његовог имања, дућана, механе. [...]” (Станковић 1956, II, 90). Овај тон се темељи на нескладу којег је, осим Назе, свестан само истражитељ-приповедач: док је стварна жртва (Наза) у затвору, прави починитељ прима последње почести целог града. Чак је и ја-приповедач, који ретко одлази на сахране, стајао на насилниковом гробу (II, 74). Тиме је његов сарказам и лично мотивисан: ни он неће моћи ништа подузети против устаљеног патријархалног насиља, и он је део града. Стога се чини логичним и консеквентним да он своју критику не износи експлицитно, већ је само у назнакама наговештава у свом подсмеху. Њему „несвојствен”, двосмислен говор је израз његове немоћи. Овај рани полемички тон, потпуно нетипичан за Станковићеву прву фазу, постепено се шири у циклусу *Моји знанци*. Једна, вероватно раније започета прича – аутобиографски обележен ја-приповедач сели се из Враћа на студије у Београд – која је, међутим, објављена тек 1909. године, носи наслов „Мој земљак”. Реч је о младом Враћанцу Милану који се сели у Београд да би завршио вишу школу и направио каријеру. На почетку се чини да је и успешан, зарађује властити новац за своје студије и шаље кући скупе поклоне. Цела породица ужива у поносу што има сина који обећава да ће постати богат и да ће се чак, како се прича, оженити министровом кћерком. Међутим, како време одмиче, Милан све ређе долази кући и све чешће тражи да му родитељи шаљу новац. Породица постаје све сиромашнија. Старији брат умире због бриге и дугова, а његове две сестре су присиљене да се лоше удају јер немају мираза. Али родитељи се и даље надају каријери свог миљеника. Када ја-приповедач коначно и сам дође у „Велику школу” у Београд, упознаје земљака који живи на ивици сиромаштва.

На почетку је прича испричана из угла ја-приповедача, који се као школарац диви ученику Милану и опонаша га, касније све више из угла родитеља који су захвални на сваком знаку живота њиховог сина, који се све ређе

јавља. То и јесте разлог зашто је наративни тон, додуше, понекад полемичан, али никад саркастичан:

И да би показали како и они знају шта је господство и да он неће због њих никада поцрвенисти, сви су они морали да почну друкчијим животом да живе. Прво тај старији брат морао је да скида чакшире, фес и појасеве. [...] У кући већ се не једе за софром него за асталом. [...] Око куће и испред куће да се посече оно силно дрвеће, особито дудови, чије дудиње кад презру и почну опадати готово цело двориште обоје и сву малску пилеж привуку (I, 663–664).

Док приповедач зна да се Миланова породица завашава и да изгледа смешно у настојању да одбаци своју „провинцијалност”, он их не осуђује, напротив, он их сажаљева. И то сажаљење је оно што на крају обележи целу причу. Приповедач више не жели да се састаје са својим „земљаком” у Београду јер мора да мисли на његове родитеље:

А то све због тога што би ми се одмах после њега силом почела да намеће, и то тако силно, слика његових: матере, оца, особито оне њине чардаклије, оног чувеног грождја, како у позну и оголелу јесен још необрано стоји, још чисто тужно кроз осушено лишће виси, жути се, чека њега да он дође, узабере га, окуси, а његов, готово слеп отац дрхтајући обилази око њега, загледа га, чува и плаши вране и друге птице, да га не кљују и начињу... (I, 674).

Син неће доћи, а грождје ће остати. Прича „Госпо’н Таса”, која се појавила у *Политици* 1906. године, има сличну тему, али са много оштријим тоном. И у тој приповеци такође је главна тема ниже порекло. Таса чини све да се професионално и друштвено уздигне у главном граду. Пробија се до места функционера једне перспективне партије, одваја се од пријатеља из „новоослобођених крајева” (I, 695), жени се ћерком из имућне породице и постаје власник банке. Једино што не може у потпуности да одбаци то је његово сељачко порекло: руке му личе на длакаве шапе, дијалектизми се увлаче у његове говоре и сваке године мора да трпи посете родитеља са села. Иако може да им забрани контакт са својом децом, ипак не може да им не оствари жељу да га бар сретну у забаченој кафани. Једном пак приликом толико се узнемири због свог маљавог оца да се на расстанку са њим чак ни не рукује. Само са великом муком мајка успева да убеди свог мужа да се не опија у гостионици већ да то чини иза железничке станице где се товари стока.

За разлику од ранијих приповедака, „Госпо’н Таса” већ има онај константан полемички призив који ће постати карактеристичан за касније Станковићево стваралаштво. Његово негодовање није усмерено само на каријеристу Тасу, већ и на његове родитеље, чији понос због успешног сина превазилази чак и Тасино презрење према пореклу.

Битна разлика у односу на приповетку „Мој земљак” јесте и у перспективи. Причу прича екстерни приповедач који се поставља у позицију каријеристе:

Таса устаде. И што га узнемирују? Што га не оставе? Колико је могао, помагао их је. Брату израднo, али у другом срезу, за среског пандура; оцу порезници сада не смеју да порезу наплаћују. [...] И шта хоће они више од њега? Али мора код њих да иде јер зна,

каква му је луда мати, ако се не да да га види, а да га грли и љуби већ сада није смела да се усуђује, да ће овамо у сам суд доћи, наред пијаци га чекати. Одлази (I, 704).

Овај унутрашњи поглед лика је ипак оптерећен полемичким гласом приповедача. С једне стране јадикује Таса, а у његовим речима истовремено одзвања приповедачаева осуда. Критика се при томе упућује како каријеристи Таси тако и корумпираном чиновничком систему. Таса не пропиткује ни однос према својим родитељима нити своје корумпирано понашање као чиновник и политичар.

Такође полемична, али задржана у много помирљивијем тону, јесте и приповетка „Моји земљаци” (*Време*, 1924). Приповедач у првом лицу примећује да мушкарци из новоослобођених крајева одједном више нису обучени „швапски”, већ носе традиционалне чакшире и долмане. Објашњава њихову промену мишљења тиме да се након престанка османске власти више не сматрају „рекалијама” и „Бугарашима” (I, 710) и да могу остати при свом пореклу, али убрзо сазнаје прави разлог: један од његових познаника отворено признаје да се други пут оженио у Београду, тако да сада заправо страхује да би прва жена могла да га потражи у граду. Како би је застрашио, он се облачи бедно, тј. традиционално. Шаљива приповетка изграђена је од дијалога у призренско-јужноморавском дијалекту и осветљава статус Срба пореклом са југа, који се налазе у Београду. Истовремено, приповетка се бави људским слабостима, чија препознатљивост измамљује читаоцу осмех.

Након објављивања романа *Нечиста крв* (1910) Станковић се углавном бавио текстовима које је раније написао или почео писати и у којима није више мењао њихов оригинални тон: „Увела ружа” (2. издање, 1912), *Божји људи* (2. издање, 1913), „Мирон” (Из *Ташане*, 1910), „Парапута” (други чин *Ташане*, 1912). Тек за време Првог светског рата почиње поново да пише нове текстове: две приповетке („Људи Риста” и „Моја жеља”) у логору у Дервенти 1916. године и, после повратка у Београд, фељтоне у окупаторском листу *Београдске новине*. Станковић је после рата покушао да ове текстове објави у два тома под насловом *Под окупацијом*, заједно са циклусима „Успомене” и „Забушанти”. Остало је, међутим, на објављивању појединачних текстова. Основни тон ових циклуса, као и тематски повезаних записа „Белешке”, полемичан је и саркастичан. То се односи поготово на фељтоне.

„Београдске шетње” (VI, 87–184) чине текстови објављивани у *Београдским новинама* од децембра 1916. године до марта 1918. године или пак написани следеће, 1919. године (VI, 295). Попут „Успомена” и „Бележака”, и оне се углавном баве неједнакошћу у ратним невољама. Новообогатени месар („Пред касапницом”, VI, 118–125) се, на пример, осећа дубоко увређеним, јер га уведени купонски систем тера да своју робу продаје сиромашнима – и то по прописаним ценама. То је и разлог зашто он демонстративно стоји испред своје радње и допушта својим занатлијама да служе. Или, у тексту „Са велике пијаци” (VI, 171–173), бивши министар игнорише ред који се створио испред месаре. Чак ни на тренутак му на памет није пала мисао да мора да оправда своје гурање испред других који чекају. За аутора ни црква није уточиште човечанства. У тексту „Јунак из Лике” свештеник у униформи на-

ређује да се донесе трећи шаран, али се не усуђује да седне, „јер не доликује се да се свештено лице виђа по кафанама” (VI, 162). У сегменту „Продаја бомбона” слично саркастичан је и одговор продавца Ђуре на питање колико „сестара” има којима треба да дарује жељене слаткише: „Па, када сам ја, поред тога што сам се трипута женио, ипак ето опет стигао да будем удовац, ја колико је пута остајао удовац мој покојни отац! А не заборавите, да је он још био од свештеничкога реда” (VI, 139). Сегмент „Богојављенска нога” почиње готово богохулно: „Лако је било дочекати Богојављенску ноћ и видети Господа Бога, али доћи до богојављенских пихтија – то је било право ремек-дело” (VI, 167). Уствари, иако је стајао у дугом реду, аутор ипак није успео: „Нестало цубока!”, одјекује глас, и то „радосно, као да објављује рођење Христово” (VI, 170). Чак и изрека „Ко се чува тога и Бог чува”, која долази из текста „Из Београда” (VI, 181–184), звучи саркастично када се говори о грађанину који са лекарским уверењима избегне регрутацију и „преко ноћи” се обогати. У сегменту „Јунак из Лике” ништа мање богохулно није поређење поскупљења кафанских цена са „Јудиним пољупцем” (VI, 159). Па чак ни понашање човека који скупља изгореле свеће на гробљу и од зараде купује ракију не изазива никакву осуду фелџонисте.

Као и у „Успоменама” и у „Белешкама”, Станковић се и у *Београдским шетњама* бави и сопственим „еснафом”. Описује како му пријатељи помажу да прода *Божје људе* (уп. „Мој нови издавач и продавац књига”, VI, 100–105), како мало вреди потпис књижевника Огривовића у „Цубокани”, радњи где се добија „цубок”, тј. кости и месо лошијег квалитета (VI, 169), или како га извесни Жика, који га оптужује да се прекасно побринуо за заклану свињу, „теши” чињеницом да писци „преко Саве и Дунава” умиру од глади (VI, 171). Међутим, оно што се чешће појављује у „Београдским шетњама” јесте тематизација сопствених књижевних дела. Није поштеђена ни сарадња у *Београдским новинама*.

У сегменту „Отмена оговарања на журевима” критикују се „патриотске” жене политичких првака, које редовно добијају новац из Женеве, а са једним „доктором просветне струке”, пребирају по писцима-колаборантима, укључујући Станковића и његове *Београдске новине*. Овај писац је за њих безнадежан случај:

– [...] Ено, ја [доктор] сам Вам прошли пут јавио да онај наш књижевник (Б. Станковић) престао да ради на њиховом листу (Београдским новинама). Сигурно су му наши из Женеве мало запретили па се уплашио. – А, није истина да је престао радити. Сада ради друге, прљавије послове. Имамо ми његове рукописе и коректуре, па ћемо показати нашим. [...]

– А оставимо то. За њега и кад су били наши, знало се да није 'добар патриота'. Ето сада и Бугари га 'својакају' и називају њиховим (VI, 180–181).¹

Станковић је себи нашкодио и у односу са продавцем слаткиша Ђуром, којег је у фелџону (VI, 146) назвао „јунак дана”, а неке кафане га чак и изба-

¹ Алекс. Павлов у своју монографију из 1918. године „Отъмокъ Доморава. Битови и езикови изслѣдванія на моравскитѣ Българи” (София: Печатница „Балканъ”, 1918) укључује и Борисава Станковића (стр. 123–128) и Стевана Сремца (Архив Томислава Симоновића).

цују и забрањују улазак, како је описано и у „Јунаку из Лике”, пошто је јавно осудио њихово поскупљење (VI, 159). Док су у овим примерима на мети непознати људи, иронија у есеју „Нове цркве”, објављеном у *Београдским новинама* 19. јуна 1917. године, усмерена је и на њега самог и на његове властите публикације:

– Е, еј ти! – прекину ме жена која је досад стојала више моје главе и читала шта пишем. – Пиши ти оно што си започео, и какав си наслов метнуо. А не ово друго, ове фамилијарне, приватне ствари. И одмичући се, да ми врати мило за драго, поче ми се као ругати: – И гледај да ти твоји фелтони што дужи буду. Мећи што више дијалога, пртице, усклике, прекиде, да би што дуже испало и што већи хонорар добио. Јер прошлога месеца красно си много зарадио: осамдесет круна... (VI, 148).

Аутор би желео да, постиђен мишљењем своје супруге како мало зарађује, открије свој прави хонорар, али се ипак суздржава у последњем тренутку. Јер тако не мора да се правда за свако пиће.

Овим саркастичним тоном завршава се мање више Станковићева књижевна активност. Он ће додуше још написати приповетку „Његова Белка” (1921) и наручени текст „Сурдулица” (1928), а реконструише и изгубљену драму *Ташана*, али нема више снаге за нове, опширније текстове. Божидар Ковачевић (1927: 6) пише о овим 1920-тим годинама:

Кад сам се ја једном искрено чудило, у наивности неразочаране и моћне младости, његовој пасивности, Станковић ми са оним својим беговским гестовима одговори: ’Видићеш и ти, како то изгледа... И твој ће сивац проћи Крушевац...’ И одману руком.

Шта је, дакле, у основи Станковићевог развоја од заговорника „кара-севдаха” и „жала за младости” до саркастичног критичара друштвених прилика? Милан Предић (1951) након Станковићеве смрти закључује:

Бора је отишао од нас незадовољан и несрећан и страшно сам. Он је то осећао. Више пута је међу пријатељима, на свој начин, мргодно и набусито, рекао да он није ни са киме и да није ничији (VII, 161).

А Јаша Продановић (1903: 729–731), Станковићев некадашњи учитељ и ментор, пише већ 1903, када је у *Бранковом колу* објављен циклус „Божји људи”:

Чим је Станковић изишао из своје праве области, већ више не располаже оном старом снагом. Силазећи из солидних грађанских породица доле међ просјаци, он је изгубио онај заносни поетски дах којим су његове раније приче дисале. [...] Његове очи не могу дуго да гледају на прљаве, неуглађене и деформисане физиономије ових ’божјих људи’, нити је његово ухо навикло да слуша сумануте криве и бесмислене узвике њихове.

Продановић претпоставља да би позадина измењене књижевности могло бити Станковићево разочарање животом: „Да ли је све то дошло са негодавања према том животу, или из журбе, или са чега другог, то је тешко погодити.”

На крају свог живота, у једном интервјуу са Драганом Алексићем (*Време*, 5.6.1927, стр. 4), и сам аутор мисли овако:

Млад сте, да би сте знали како је када је свега тога доста. И мрзи ме да излазим ма куд одавде. Пре подне радим, а после подне седим овако на овој тераси и... седим. И нико ти више не треба; све се разочараваш, па ти је све потаман. Још одлазим у оно Врање, па другојачије се осећам. И живот ми дође некако милији и лепши. Расцветео би се, мислим.

Да ли је, дакле, Станковићев књижевни сарказам последица његовог расположења и погледа на живот?

Познато је да је Станковић у свом детињству важио за великог шаливцију. Његова комшиница Паса Јежинка, у коју је Бора био заљубљен, сећа се у разговору са Пауновићем (1958: 249):

– Какав беше Бора, бабо Пасо? – питам.

– Биза ли, Бора ли? Ми бесмо само добри суседи... Метнуо ме у књиге... Кад беше млад, беше велика кождерина... шаливчина по врањски. Обуче преврнуту бабину шкортељу, па заређа од куће до куће по маалу, с пљоском воде у руци закићеном цвећем; хоће, вели, да удаје бабу, па нас зове у сватове. Или тек узме нечије папуче па с нијма у поток, вели да их очисти, а оне пуне воде.

А Петар Миленковић (стр. 4), Борин најбољи школски друг, прича:

Четврти разред гимназије био нам је много лакши, јер смо почели да читамо стране писце, нарочито Жила Верна, чији су нам романи будили машту. Нарочито после читања дела 'Пут на месец'. Наше учење хришћанске науке почело је поступно да бледи. Тадашњи свештеници у Врању били су људи са мало школе, те нису били у стању да нам поврате веру у хришћанску науку. Веронауку нам је предавао ондашњи ђакон Харитон Поповић. Једнога дана, за време часа веронауке, он је прозвао ђака Пантазијевића да му каже десет божјих заповести. У другој клупи иза Пантазијевића седео је Бора Станковић. Па како Пантазијевић није знао даље од 'Аз јесам Господ Бог твој, да не будет тебје бози', то му Бора, да би га извукао из платке дошану: 'Нити мене рози'. Кад је Пантазијевић поновио Борине речи, ђакон Харитон Поповић овакав одговор сматрао је као понижавање и исмејавање хришћанске науке. Срдит, одмах је прекинуо час, и брзим корацима пошао излазу. Није дуго потрајало, у разред су ушли директор гимназије Јуба Давидовић, а са њиме и наставник, ђакон Поповић. На питање директора зашто смо богохулници?, ми смо сви у један глас изјавили да то нисмо, већ да је посреди незнање. Директор је примио нашу изјаву и на том се свршила цела ствар.

Али касније у гимназији, како наводи и претпоставља његов школски друг Милан Влајинац, он се уозбиљио и постао повученији:

Бора је одувек био мало чудне нарави и увек је ишао помало у раскорак и са нама и са осталим светом. Био је немаран у школи. Никада није волео да преписује школске задатке. По учењу је био средњи. У првом разреду гимназије хтео је да напусти школу зато што му није ишло земљопис. У детињству је био веселака, а после, уколико је бивао старији, постајао је све ћутљивији. Почео је писати врло рано, и то песме, али због једне неповољне белешке у 'Босанској вили' која се односила на неке његове ђачке стихове, поцепао је читаву збирку песама и престао да пише стихове. У то време био је до ушију заљубљен у једну београдску глумицу, која је била дошла случајно у Врање на гостовање, па је њој био и посветио највећи број ових својих ђачких стихова.²

Овакав развој личности описује и Пауновић (1958: 249):

У време Бориног интересовања за Пасу, као и за време писања 'Увеле руже', Бора се још одевао 'врањански': носио чакшире, минтан, појас и опанке. [...] Сви су га велели и

² Види: Siniša Paunović, Bora Stanković u sećanju svojih školskih drugova, *NIN*, 1.4.1951, стр. 8.

он је све поштовао и ценио. У то време, по причању неких још живих старих Враћанаца, Станковић је волео шалу, што се, уосталом, види и из Пасиних сећања на свога несучујеног. Али временом постојао је све повученији у себе. И мало помало почео је важити чак и за 'наћфор човека'.

И Станковићев први биограф Риста Симоновић (2007: 38) је убеђен да је Станковић: „Према људима [он је] био неповерљив и затворен”.

Међутим, чини се да Бора, како произилази из причања Петра Миленковића (стр. 8), ни касније није сасвим изгубио свој несташлук:

У шестом разреду гимназије имали смо свој певачки хор, те смо путовали и у Београд, где смо давали концерте у универзитетској и позоришној сали. У нашем хору био је и Бора. После концерта професори нам нису дозвољавали шетњу у варош после вечере. Али Бора је искористио одсуство дежурног професора и изишао у варош. Вратио се доцкан, и увукао непримећен у собу. Брже-боље свукао се и легао у кревет. Лежећи, напалио је цигарету и пушио, а онда опушак бацио у пљуваоницу. У пљуваоници је била струготина, то се запалила, и тињала све док ватра није дошла до патоса. Њен дим нас је пробудио и с тешким мукама смо ватру угасили. Ипак, нисмо могли да сакријемо овај догађај од професора, јер су нас оптужили директору. Једва мукама смо се оправдали како за ватру нисмо криви.

Слична сећања има и Борин школски друг Димитрије Хаџи-Микић из њиховог војничког доба:

Доцније, кад је после матуре ступио у војску, на двомесечни рок у школском распушту, појав се једног дана на улици са шајкачом која му је покривала оба ува. Ногавице чакшира биле су му такође за читаву шаку краће. Гледамо га у чуду.

– Заинат! Све сам изабрао по свом укусу. Нико ме не познаје. Него, још мало... Видеће свет да и ја нешто вредим.

Очигледно му није било право што су и њега позвали у војску, с обзиром да пише.

Чудно се држао и у самој касарни.

– Ђак! – викне га поднаредник, – има да се чисти круг.

– Ја сам заузет књигом. – одговара Борисав немарно.

– У затвор!

– У затвор.

После неког времена поднаредник га опет зове.

– Ђак, има да се пере казан.

– Где ми је ћебе? – пита Борисав другове, уместо да крене у кујну да пере казан.

– Куда ћеш? – пита га поднаредник.

– У затвор. – каже Борисав и заиста одлази у затвор.

Ишло је то тако све док и војска није дигла руке од њега – кад су видели да је 'на своју руку' (Пауновић 1958: 283–284).

Оваквих прича и легенди не недостаје ни у каснијим годинама, додуше, у вези са тим догађајима већ постоји и одређена горчина. То важи свакако и за „боеме” у Станковићевој кући у Вршачкој.

Миленковић (стр. 9–10), који је једног дана, 1912. године, из Параћина дошао у Београд да скупи новац за услуге, описује и како су се ствари одвијале у Вршачкој. Већ је купио карте за позориште када се на Теразијама срео са Станковићем, Димитријем Микићем и Урошем Стајићем. Станковић му је говорио да су он и супруга планирали да иду у позориште и предложио му да прво оду код њега. На путу за Вршачку, писац води накратко Миленковића и Микића (Стајић се већ опростио) на његово радно место у Бајлоновој пивари: „Кад смо ушли у Канцеларију”, примећује Миленковић, „он одмах

наручи три флаше пива [...]” А када су коначно стигли у Вршачку 14, Станковић је замолио жену: „Искотрљај буре из подрума и меси баницу за моје ’другачке’”, а Миленковића и Микића је наговарао: „Па, бре, другари, боље позориште од моје куће не мож да нађете! Зато скидајте капуте и ципеле [...]” Даље Миленковић наставља: „После вечере, око десет сати, устао сам са софре и потражио од његове госпође да ми донесе ципеле, извињавајући се што морам у једанаест сати да путујем возом за Параћин. А она ми на то тужним гласом рече: ’Не смем да вам дам ципеле, јер ће ме убити Бора.’”

Станковић је коначно испратио Миленковића до железничке станице, тражећи од Ангелине да Микићу не преда ципеле. Након што је функционер Миленковићу дао накнаду за услугу изградње пруге Зајечар–Параћин, двојица пријатеља су се вратила у Вршачку, где су сада срели и Јована Скерлића:

Како Скерлић виде да смо обојица весели, то нас напусти. Идући колима уз Балканску улицу, Бора је грдио кочијаша што вози полако! На Теразијама, пред хотелом ’Балкан’ умало што није дошло до туче између Боре и кочијаша. Тада су нас привели кварту и измирили се, те смо сад могли поново да се вратимо Бориној кући.

Када су дошли кући, вечера се наставила.

Пауновић (1985: 147–148) у својим белешкама цитира и Андрића, који препричава наглу Станковићеву промену расположења:

Ја сам, на пример, истина врло осетљив човек, до суза, али умет да владам својим осећањима. Он је, међутим, падао у разна расположења и није био у стању увек да се контролише; причао сам вам како је био у стању и да заплаче... Једном сам га видео у посебном (не)расположењу. Било је то у кафани ’Слобода’, која се налазила у Масариковој улици, између улица Кнеза Милоша и Краља Милана, поред бившег Официрског дома. У тој кафани била је газдарица једна жена, рођена кафецијка. А имала је две лепе кћери. Ту су залазили сви тадашњи књижевници и политичари, па је једне ноћи дошао и Бора са својим ближим бучним друштвом. Био је раздражен, натмурен. Некога је грдио и псовао још с врата, но кад се сусрео с мојим погледом, поздравио ме чак скидањем шешира, али је наставио грдњу с којом је и ушао; а на кога се то односило ни после тога није ми било јасно. У једном тренутку, кад се опет сусрео с мојим погледом, окренуо се око себе и гласно рекао неком свету, који, ваљда, први пут види: ’Ето, кад бисте се понашали према мени као господин Иво Андрић, никад вас не бих псовао... ја никога не мрзим, никоме зло не мислим, зашто ви мене тако пасје олајавате... Не могу да пишем!? А што ви не напишете бар онолико колико сам ја досад написао?!’ Хтео је, очигледно још нешто да говори о себи и мени, али сам успео да се изгубим из кафане кроз двориште, да уштедим и њему и себи даље непријатности. А бојао сам се да ускоро не будем сведок и неког већег сукоба с неким од гостију.

Да ли је коначно тежак живот, обележен непријатељствима, алкохолизмом и болешћу разлог да је саркастичан тон временом преовладао, тешко је поуздано рећи, али да постоји извесна коинциденција то је очигледно. Оно што повезује рану са касном стваралачком фазом јесте емоционални став према написаном. Било да Станковић описује љубавну чежњу у патријархалним односима или корумпиране чиновнике главнога града, његово писање остаје прожето емоцијама. Као што се у раном стваралаштву одао „карасевдаху”, тако се у свом касном стваралаштву предао саркастичној критици.

ЛИТЕРАТУРА

- Ковачевић 1927: Б. Ковачевић, Бора Станковић, *Илустровани лист*. 30.10.1927, бр. 43, стр. 6.
- Миленковић: П. Миленковић, *Животопис Борисава Станковића*, књижевника, манускрипт, стр. 1–12 из: Стојан Д. Стошић: Аутобиографија, Архив САНУ, бр. 13262.
- Пауновић, 1958: С. Пауновић, *Писци изблиза*. Београд: Просвета.
- Пауновић, 1985: С. Пауновић, *Бора Станковић и Бранислав Нушић иза завесе*, Београд: Народна књига.
- Продановић 1903: Ј. Продановић, Борисав Станковић: Божји људи, *Бранково коло*, IX/1903, бр. 22/23, стуб. 729–731.
- Симоновић 2007: Р. Симоновић, *Живот и књижевно дело Борисава Станковића*. Београд: Библиотека града Београда, друго издање.
- Станковић 1965: Б. Станковић, *Сабрана дела*. Београд: Просвета, I–II.
- Станковић 1985/1987: *Сабрана дела Борисава Станковића*, Београд: Просвета, VI (1987)–VII (1985).

Robert Hodel

SARKASMUS BEI BORISAV STANKOVIĆ

(Zusammenfassung)

Stankovićs Werk lässt sich in drei Phasen einteilen. In der ersten Phase schreibt er sinnlich-melancholische Liebesgeschichten, die im Raum Vranje spielen: *Iz starog jevanđelja* (Aus einem alten Evangelium, 1899), *Stari dani* (Alte Tage, 1902), *Koštana* (1900). In der zweiten Phase, die mit der Erzählsammlung *Iz moga kraja* (Aus meiner Gegend, 1904–1907) einsetzt, vertieft er die Anklage des sozialen Elends, die bereits in *Božji ljudi* (Arme Leute, 1902) anklingt. Sowohl *Nečista krv* (Hadschi Gajka verheiratet sein Mädchen) als auch der unvollendete Roman *Gazda Mladen* (Herr Mladen) und das Theaterstück *Tašana*, die Stanković in der ersten Phase zu schreiben beginnt und in der 2. Phase vollendet oder zumindest in Fragmenten publiziert, stehen thematisch am Übergang von der 1. in die 2. Phase, indem sie das Motiv der unerfüllten Liebe an eine ausgeprägte Kritik der patriarchalen Verhältnisse binden. Ebenfalls der 2. Phase zuzurechnen sind Erzählungen aus dem geplanten, zu Lebzeiten jedoch nicht erschienenen Zyklus *Moji znanci* (Meine Bekannten, 1906–1909), in dem Stanković die Szenerie von Vranje nach Belgrad verlegt und einen satirischen, polemisch-sarkastischen Ton anschlägt, der sich z.B. in *Gospo'n Tasa* (Der Herr Tasa, 1906) gegen den Karrierismus eines korrupten Beamten und Politikers richtet. Anfänge dieser sarkastischen Tonart sind bereits in „Naza“ (1900) zu beobachten. Die sarkastisch-satirische Ausrichtung nimmt in der dritten Phase, in deren Zentrum das Sammelwerk *Pod okupacijom* (Unter der Okkupation, 1917–1922) steht, schließlich überhand. Stankovićs Spott konzentriert sich hier v.a. auf Kriegsprofiteure, die sich als große Patrioten ausgeben. Ins Visier gerät aber auch, humorvoll-selbstironisch, die eigene Mitarbeit im Okkupationsblatt *Belgrader Nachrichten*. Was sämtliche Werkphasen miteinander verbindet, ist die emotionale Einstellung zur beschriebenen Wirklichkeit.

Stankovićs Erzählungen sind deutsch erschienen in: Bora Stanković, *Erzählungen vom Balkan*. Hrsg. und übersetzt, mit einer Einführung in Leben und Werk, von Robert Hodel, Leipzig: Leipziger Literaturverlag 2023.

Schlüsselwörter: Sarkasmus, *Moji znanci* (Meine Bekannten), *Pod okupacijom* (Unter der Okkupation), Polemische Stimme des Erzählers.